

AKIL VE DÜŞÜNÜLEN ŞEY ÜZERİNE*

Çeviren: Enver UYSAL**

Bil ki ey kardeş, bütün varlıklar, cismânî ve rûhânî olmak üzere iki çeşittir. Cismânî olanlar duyularla idrak edilebilen, rûhânî olanlar ise akılla kavranıp düşünme ile tasarlanabilen varlıklardır.

Cismânî varlıklar üç çeşittir: Gök cisimleri, tabîî unsurlar ve oluş halindeki diğer (cismânî) varlıklar.

Rûhânî varlıklar da keza üç çeşittir:

a) Her sûreti kabul edebilen, ma'kûl, edilgin (münfail) ve basit bir cevher olan İlk Madde,

b) Etkin (faal), bilen ve basit bir cevher olan Nefs,

c) Eşyanın hakikatlerini kavrayabilen, keza basit bir cevher olan Akıl.

Şanı yüce olan Tanrı ise ne "cismânî", ne de "rûhânî" olarak nitelendirilebilir. Aksine O, "bir" sayısının tek ve çift olarak nitelendirilemeyip, tek ve çift bütün sayıların neden (illet)i olduğu gibi (rûhânî ve cismânî) bütün varlıkların nedenidir.

Bil ki, bütün varlıklar illet ve ma'lûl (neden ve etki) dürler. Önce cismânî nedenleri zikredelim. Çünkü öğrenmek isteyenlerin anlayışına bu daha yakın, rûhânî neden ve etkileri düşünüp araştıranlar için de daha kolay (bir yol) dır.

Bil ki, cismânî varlıkların herbirinin dört nedeni vardır: Fail neden, formel (sûrî) neden, tamamlayıcı (gaye) neden ve maddî neden. Örneğin divan, cismânî

* Bu metin *Resâilü İhvânî's-Safâ*, Beyrut 1957, c. III, s. 237-241 (35. Risalenin bir bölümü) in çevirisidir.

** Yrd. Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

varlıklardan biridir ve dört nedeni vardır; fail nedeni marangoz, maddî nedeni ağaç, formel nedeni dörtgen oluşu, tamamlayıcı nedeni de üzerinde oturulmasıdır. Aynı şekilde, bıçağın fail nedeni bıçakçı, maddî nedeni demir, formel nedeni bilinen şekli, gaye nedeni de kendisiyle et, ip vb. şeylerin kesilmesidir. Düşünüldüğünde, aynı akıl yürütme ile, mevcut cisimlerden her biri için dört neden (koyalıklarla) bulunur.

Mutlak Cisme gelince, onun maddî nedeni; uzunluk, genişlik ve derinlik kabul ederek (üç boyutlu) cisim haline gelebilen basit bir cevherdir. Fail nedeni Tanrı, formel nedeni ise Akıldır. Çünkü uzunluk, genişlik ve derinlik aklî form (sûret)lardır. Tamamlayıcı nedeni ise Nefstir. Çünkü madde (heyûlâ) ondan dolayı yaratılmış ve onun etkinliğine konumdur. Maddenin tamamlanması ve Nefsin yetkinleşmesi için yapıp edilen şeyler de bu gaye nedenle (ilişkili) dir. Bu yetkinlik ise "İlkeler Risâlesi"nde açıkladığımız gibi Nefsin madde ile olan ilişkisinde en yüksek gayedir.

Rûhânî, basit bir cevher olan İlk Madde (el-Heyûla el-Ulâ)'nin ise üç nedeni vardır: Fail nedeni Tanrı, formel nedeni Akıl, tamamlayıcı nedeni de Nefstir.

Nefsin nedenleri ise ikidir: Şanı yüce olan Tanrı ve Akıl. Tanrı onun fail nedeni ve Yaratıcısı iken, formel nedeni ise, Tanrı'dan aldığı hayır, feyz ve faziletlerin ona (Nefse) da feyezânını sağlayan Akıldır.

Aklın ise tek nedeni vardır: O da, kendisine herhangi bir zaman diliminde olmaksızın, bir defada varlık, amaç, beka ve yetkinlik feyezân ettiren Şanı Yüce Tanrı'dır.

(Burada Tanrı'nın) fail neden (oluşu) ile O'nun aracısız olarak yaratmasını kastediyoruz. Nitekim Allah'ın, Kitab'ında Peygamberi Muhammed (s.)'in diliyle;

"Bizim buyruğumuz bir göz kırpması gibi ânidir,"¹

"Sana ruhun ne olduğunu soruyorlar. De ki; ruh, Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size çok az bilgi verilmiştir,"²

"Bilin ki yaratma da, emir de O'nun hakkıdır. Âlemlerin Rabbi olan Allah Yücedir,"³ şeklinde işaret ettiği (hep) bu Akıldır. (Burada) yaratma (dan maksat) cismânî varlıklar, emir (den maksat ise) rûhânî cevherlerdir.

Bil ki ey kardeş, ilim ehlinin çoğu var olanların; biri "Tanrı", diğeri de "cisim ve onun kabul edebileceği arzular" olmak üzere sadece iki çeşit olduğunu zanneder. Onların "rûhânî cevherler ve (maddeden) soyut form (sûret)lar"

1 Kur'an-ı Kerîm, Kamer 54/50.

2 Kur'an-ı Kerîm, İsrâ 17/85.

3 Kur'an-ı Kerîm, Araf 7/54.

şeklinde bir seçenekleri yoktur (bunlardan habersizdirler). Bu sebeple onlar, insanların kendi seçenekleri, kendi gayretleriyle ortaya koydukları bütün fiil, sanat, ilim ve hikmetleri, diğer canlıların işledikleri tabii fiilleri özel bir delille (sadece) et ve kandan mürekkep cisme ve – iddialarınca (o cisimde sürekli) canlı (kalabilen) ilim, kudret, hayat vb. arazlara nispet eder, bedenle beraber, onu hareket ettirip ortaya çıkararak, eyleme geçiren başka bir cevherin varlığını bilemez, düşünemezler.

Cisimlerde görülen, ateşin bitki ve diğer canlıları yakması, canlıların yedikleri gıdanın sindirilmesi, tabiatlarında mevcut sevinç (vb. duyguların) görünür çıkması gibi, cisimlerin kendilerine nispet edilmesi mümkün olmayan tabii fiillerin de hepsini onlar Şanı yüce olan Tanrı'ya nispet ederler. Bazıları ise Tanrı'yı bunlardan tenzih ederek, o fiilleri tesadüfe ve şansa bağlar. Bir kısmı da Tabiatın ne olduğunu bilmediği halde, onları Tabiata nispet eder. Bazıları ise, onları sürekli işleyen nedenler (zinciri) ile (nedensellik) temellendirir. Böylece bu konuda aralarında – açıklaması uzun süren – bir tartışma ve çelişki meydana gelir.

İlimde yetki sahibi filozoflar ise, gönül temizliği ve akıllarının ışığıyla "kendü gücüyle bilen, letâfetiyle cisimlere nüfûz edebilen, düşünme ile onlarda etkin, cismanî olmayan diğer (bazı) cevherler" in varlığını da yakînen bilirler. Ki bu (cevherler) Allah'ın ordusu ve yaratıkların özüdür. İşte onlar bu tabii fiilleri (o cevherlere) nispet edip, – (genel anlamda) hikmet, tedbir ve siyaset ile ilgili olanları müstesna – Tanrı'yı bundan (bu fiillerden) uzak bilirler.

Ey kardeş, bil ki, bu rûhânî cevherleri bilen filozoflar, onların bilgisine, ancak cisim ve arazları üzerine derin bir düşünmeden sonra ulaşabilmişlerdir O da (şudur): Cisim olması yönüyle cisim, etkin ve hareketli değil, aksine o sûret ve onun sahip olabileceği diğer arazları kabul edebilen, edilgin, (niteliksiz) bir madde (heyûlâ) dir. Aynı şekilde, cisimle bütünleşen arazların da herhangi bir fiilleri (etkinlikleri) yoktur. Çünkü onlar (arazlar) cisimden çok daha eksik bir durumdadırlar. Bu nedenle, onların varlığı ancak cisim aracılığıyla (mümkün) dir.

Hayat, ilim, kudret vb. niteliklere gelince – ki bazı bilginler bunların cisimle bütünleşen arazlar olup, cismin onlar sayesinde etkinliğini gösterdiğini iddia etmektedirler –; burada bir yanılma söz konusudur. Çünkü onlar cismanî arazlar değil, aksine Nefsin kendileri ile birleşmesiyle bazı cisimlerde bulunan, ayrılmasıyla varlıkları sona eren ruhânî arazlardır. Böylece hayvanî cisimlerle beraber cismanî olmayan başka bazı cevherlerin varlığı da ortaya çıkmaktadır. Ki etkinlikleri hepsinde değil de, bazı cisimlerde kendini gösteren bu cevherleri "nefisler" olarak isimlendirirler. (Bu) nefislerin, herhangi bir konuda birbirine üstün olup, diğerlerini teyid edebileceğini, ona hayır ve fazilet feyezana ettirebileceğini görünce de, nefsin cevherinden daha üstün ve daha faziletli (bir) cevheri (n varlığını) anlar, onu da "Akıl" olarak adlandırır. Akıl da kendinin bir "Sahibi, yaratıcısı ve yöneticisi, hikmet sahibi Sanatkâr"ı olduğunu ikrar edince, O'nu bütün

eksik sıfatlardan tenzih eder. Böylece de – bu düşünme ile – adı geçen ruhânî varlıkların dereceleri ve onlara yükledikleri nitelikler açıklık kazanır: (Aşağıdan yukarıya doğru bir derecelenme ile); İlk Madde, Nefs, Akıl ve Tanrı.

Bil ki ey kardeş, bu anlattıklarımızla, Küllî Nefsin filozofların işaret ettiği Akıldan feyezân eden ruhânî bir cevher olduğu anlaşılmalıdır. O, Akıl için madde konumundadır. Yetkinliğinin tamamlanması için Akıl ona hayır, fazîlet ve sûretleri feyezân ettirir. Bir bakıma o (Küllî Nefs), (eserini) tamamlamak için (önündeki) cisme çeşitli şekilleri nakşeden heykeltraş gibidir.

Bil ki ey kardeş, Küllî Cismin, bünyesinde bütün şekilleri bulduran bir şekil olması gibi, Küllî Nefs de kendinde bütün sûretleri barındıran bir sûrettir. Ancak şu kadarı var ki, onun özündeki sûretler birbirleriyle karışıp bütünleşemez. O, lâtîf, canlı, bilen ve etkin (faal) rûhânî bir cevherdir.

Cisim ise, "Varlıkların İlkeleri Risalesi"nde açıkladığımız gibi, kalın, yoğun, cansız, bilgisiz ve edilgin (yapıda) olduğundan dolayı şekiller onda birbirine karışıp bütünleşir.

Bil ki, Nefs özü gereği bir cevherdir. Onun cisimle arazî olarak beraber bulunması ise belli bir gayeye yöneliktir. Bu gaye ise, failin anlayışından önce var olan bir durumdur. Fail bu gayeye ulaştığı zaman fiili (cisimle olan arazî beraberliğini) keser.

ÂLEMİN VARLIĞININ TANRI'DAN OLDUĞUNA DAİR*

Deriz ki: Bil ki, âlemin varlığının Tanrı'dan olması, bir evin varlığının onu yapan ustaya veya bir yazının onu yazan kâtime ait olması gibi değildir. (Çünkü) kâtibin, yazdığı yazıyı bitirmesinden, ustanın da evin işçiliğini tamamlamasından sonra, (bunlar) kendi başlarına varlıklarını sürdürebilirler. (Artık kâtime ve ustaya gereksinim duymazlar.) Ancak (âlemin varedilişi böyle değil de), konuşan birinin konuşması gibidir ki, sustuğu zaman konuşmanın varlığı da son bulur. Konuşma, konuşanın konuşmaya devam ettiği sürece vardır; susunca onun varlığı da sona erer. Veya (âlemin varedilişi) bir lâmbanın havadaki ışığının varlığı gibidir. Lâmba yandığı sürece ışık da vardır. Ya da havadaki güneş ışığının varlığı gibi. Güneş battığı zaman havadaki ışığın varlığı da son bulur. Veya yanan bir cisimdeki sıcaklık gibidir. Söndüğü zaman ışığı ve ısısı gider. Ya da "Aritmetik Risalesi"nde açıkladığımız gibi, ikiden önceki "bir" sayısından (diğer bütün) sayıların varolması gibidir.

Sonra bil ki, konuşanın konuşması, onun kendinden bir cüz değil, aksine yok iken onun işlediği bir fiil veya görünüre çıkardığı bir iştir. Havadaki güneş

* Resâilu İhvânî's-Safâ, Beyrut, 1957, c. III, s. 337-338 (39. Risale'nin bir bölümü)'in çevirisidir.

ışığının da hükmü aynıdır; o da ondan bir cüz değil, ondan yayılan ışınlardır, ondan gelen feyz ve fazîlettir. Ateşten yayılan ısı da aynı hükümde; o da ateşten bir cüz değil, ondan yayılan bir feyzdir. Âlemin varlığının Tanrı'dan olmasının hükmü ve örneği de böyledir. Alem de O'ndan bir cüz değil, O'nun ihsan ettiği bir fazilet, yaydığı cömertlik feyezani ve önceden yok iken sonradan işlediği bir fiildir. Tıpkı konuşanın önceden konuşmuyorken (ihtiyaç halinde) sonradan konuşması gibi. (Konuşma onun sürekli yaptığı fiil, ayrılmaz niteliği değildir). O (konuşma) konuşanın kendinden bir cüz değil, onun işlediği bir fiil, sonradan yaptığı iştir. Şu halde verdiğimiz bu örneklerle, âlemin varlığının Tanrı'dan olmasının niteliği açık olarak anlaşılır. Ancak, âlemin Tanrı tarafından varedilişini, havadaki güneş ışığının (güneşten) herhangi bir ihtiyarı olmaksızın, mecbûren meydana gelmesi gibi mecburî ve (Tanrı'nın) iradesi olmaksızın bir varediliş olarak zannetmeyesin. Güneş feyz ve ışığına engel olamaz. Çünkü Tanrı onu öyle iryapıda yaratmıştır. Tanrı kendisi ise, fiilinde ihtiyar (ve irade) sahibidir, konuşabilen birinin istediği zaman konuşup, istediği zaman susması gibi, O da dilediği zaman fiilini işler, dilediği zaman da onu durdurup bırakır. Tanrı'nın (âlemi) varetmesi ve yoktan yaratmasının hükmü de böyledir; O dilerse fazilet, nimet, ihsan ve cömertliğini (bol bol) feyezani ettirir, rahmet ve hikmetini izhar eder, dilerse fiilini durdurarak terkeder, dilerse de o fiilini sanatkârane bir tarzda yeniden işlemekten çekinmez. Çünkü O, Kitab'ında "Doğrusu, zeval bulmasın diye gökleri ve yeri tutan Allah'tır. Eğer onlar zevale uğrarsa O'ndan başka, and olsun ki onları kimse tutamaz",⁴ ve "O her an (iş başında) kâinata tasarruf etmektedir,"⁵ şeklinde zikrettiği gibi bir fiili işleme konusunda da, onu terketme konusunda da ihtiyar sahibidir, hiçbir şey O'nu işinden alıkoyamaz.

Şu halde, bu anlattıklarımızla, âlemin hâdis olduğu ve Tanrı tarafından nasıl varedildiği açık olarak ortaya çıkar. (...)

4 Kur'an-ı Kerim, Fâtır, 35/41.

5 Kur'an-ı Kerim, Rahman, 55/29.